

GÂİB ZAMİRİNİN MERCİİ SORUNUNA MÜFESSİRLERİN YAKLAŞIMLARI: BAKARA 146. ÂYET ÖRNEĞİ*

*Burhan SÜMERTAŞ***

ÖZET

Makalemiz Kur'ân'da sıkça geçen gâib *-hû* zamirinin mercii hakkındadır. Çalışmamızda tipik bir örnek olarak Bakara Suresi'nin 146. âyetindeki *-hû* zamirinin mercii hakkındaki tartışmaları ele aldık. Kur'ân tefsirleri, söz konusu zamirin kaynağı hakkındaki farklı görüşlere, hatta tartışmalara yer vermektedir. Bu farklılık ve tartışmaları görebilmek için tefsirlere bütüncül olarak bakılması gerekmektedir. Tefsir sahasında uzman olanlar, zamiri farklı mercilere göndermenin ne denli bir yanlış anlamaya yol açacağını çok iyi bilmektedirler. Zira zamirin hangi merciiye gönderileceği konusu her zaman sanıldığı kadar kolay olmamaktadır. Dilbilimciler ve tefsirciler zamirin kaynağı ile ilgili olarak bir takım kurallar geliştirmişlerdir. Ancak, bu kurallar her zaman işletilebilir olmadıkları gibi, bütün âlimler tarafından benimsenmiş de değildir.

Makalemizde tefsirler arası kronolojik ve karşılaştırmalı bir çalışma yapmaya gayret ettik. İlk yazılı tefsirin sahibi olarak bilinen Mukâtil b. Süleyman'ı başlangıç noktası olarak kabul ettik. Hemen hemen her asırdan bir ya da birkaç tefsiri ele aldık. Asrımızdan da birkaç tefsire yer verdik. Türkçe tefsirlere bir örnek olarak Elmalılı Hamdi Yazır'ın tefsirini inceledik. Eserlerin seçiminde filolojik açıklamalara yer veren ve en meşhur olanlara öncelik verdik. Kronolojik ve mukayeseli çalışmamız, tefsirlerde parçalı halde bulunan açıklamaları ve bunların dayanaklarını görmemizi kolaylaştırmıştır. Aynı çalışmanın bir benzerini Türkçe Kur'ân mealleri üzerinden de gerçekleştirmek mümkündür. Çünkü benzer problemler Kur'ân meallerinde de mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: Âyet, Kur'ân, tefsir, zamir, *-hû* zamiri.

* Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, El-mek: bsumer55@gmail.com

THE DIFFERENT APPROACHES OF INTERPRETERS ON SOURCE OF THE UNSEEN PRONOUN: THE EXAMPLE OF SÛRAT AL-BAQARA'S 146. VERSE

ABSTRACT

Our article is about the unseen pronoun of *-hû* that writting frequently in the Qur'an. We investigated in our study the discussions on the source of the pronoun of *-hû* that writting in Sûrat al-Baqara's 146. verse, textbook example. The exegesis of Qur'an contain the different opinions, even discussions on the source of aforesaid pronoun. To see these differences and discussions should be viewed as a holistic commentaries. Who are experties in the field of exegesis aware of referring to pronouns of different sources how lead the misunderstanding. Because the subject of pronoun of which will be sent to the source is not as easy as it seems. Linguists and exegetes have developed a set of rules regarding the source of pronouns. However, these rules are not always as they can run, they are not adopted by all scholars.

In our articles we tried to make a comparative and chronological study in the commentaries. We accepted Mukhatil b. Salomon, considered to be owner of the first written commentary, the starting point. Almost we have studied from every century one or a few exegegis. We have investigadet a few exegesis in our century, too. We examined Hamdi Yazır's commentary in terms of Turkish commentaries. We have prefered Works that they include the philological explanations and the most famous ones. Our chronological and comparative study have been easy to see the pieced explanation and foundations of these that they located in exegesis. In the same study also possible to carry out on Turkish translatings of Qur'an. Because the similar problems is also available in the translatingns of Qur'an.

Key Words: Verse, Qur'an, commentary, pronoun, pronoun of *-hû*

GİRİŞ

Diller, konuşup yazarlarına bir takım kolaylıklar sunmaktadır. Dillerin bünyelerindeki zamir olgusunun da bu kolaylıklardan biri olduğu düşünülebilir. Çünkü zamirler, insanları aynı isimleri her geçtiği yerde tekrar etmekten kurtarır. İsmi yerini tutan kelimeler olarak zamirlere sözlü ve yazılı anlatımlarda sıkça başvurulmaktadır. Mektup, gazete, resmi yazışma ve edebi eserlerden dînî metin ve kutsal kitaplara kadar her yazılı metinde zamirlere yer verilmektedir. Dilin muhatapları söz ve yazıdaki *o, bu, şu, onlar, bunlar, biz, siz...* gibi zamirlerle neyin ya da kimin kastedildiğini anlarlar. Zamirlerle kastedilenin anlaşılması, ilgili zaminin *âidiyeti/mercii* konusunu oluşturmaktadır. Zaminin merciinin tespit edilmesi her zaman sanıldığı kadar kolay olmamaktadır. Özellikle Arapça gibi karmaşık bir gramer yapısına, belâğat ve şiir gücüne sahip bir dil söz konusu olduğunda konu daha da zorlaşmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de de zamirler çok sık kullanılmaktadır. Kur'an'ı anlamaya çalışanlar açısından özellikle *gâib* zamirlerinin merciini belirleme konusu kayda değer bir önem taşımaktadır. Çünkü, Kur'an'da kullanılan *gâib* zamirlerinin merciini belirlemede isabet edilemediği takdirde

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/2 Winter 2014

Kur'ân'ın anlaşılması da eksik kalmaktadır. Arap dilcileri ve Kur'ân müfessirleri böyle bir dînî sâik ve gayretle Kur'ân'da kullanılan zamirlerin mercii sorununu çözmeye çalışmışlardır.

Aslında Hz. Peygamber'in ¹(...غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ) âyetindeki عَلَيْهِ zamirinin Yahudileri işaret ettiğini belirten ifadesine² bakıldığında gâib zamirinin merciiine yönelik ilk faaliyetlerin Hz. Peygamber'le başladığını söylemek yanlış olmasa gerektir. Hz. Peygamber'den sonraki dönemlerde dil bilginleri ve müfessirler zamirlerin mercii konusunu genişçe ele alarak hem bazı kurallar oluşturmuş³ hem de bu konuda müstakil eserler telif etmişlerdir. *Kur'ân Müphemleri Olarak Zamirler* isimli eserinde İsmail Aydın bu alandaki ilk eserin İbnü'l-Enbârî'nin *Beyânu'd-Damâir fi'l-Vâkı'a ve'l-Kur'ân* adlı kitabı olduğunu belirtmektedir.⁴ Ne yazık ki eser günümüze kadar ulaşamamıştır. Aydın, Kur'ân'daki gâib zamirinin mercii hakkında geçmişte ve günümüzde gerek müstakil ve gerekse kitap içi bölümleri olarak yazılan eserlerin listesini vermektedir.⁵

Zamirin mercii ile ilgili olarak bazı kurallar belirlenmiş olsa da, bu kuralların her dil uzmanı ya da müfessir tarafından tam olarak benimsendiği, kâmilan işletildiği, hatta her zaman işe yaradığını söylemek mümkün değildir. Nitekim tefsirler herhangi bir âyette geçen gâib zamirinin mercii hakkındaki farklı düşünceleri içeren örneklerle doludur. Çalışmamıza *كَمَا يَعْرِفُونَ آبَاءَهُمْ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ* "Kitap verdiklerimiz evlatlarını bildikleri gibi onu biliyorlardı. Onlardan bir kısmı gerçeği bile bile gizlerler"⁶ âyetinde yer alan يَعْرِفُونَهُ kelimesindeki -hû zamirinin merciiine dair müfessirlerin farklı görüşlerini konu edindik. Amacımız -hû zamirinin mercii hakkındaki görüş çeşitliliğini kronolojik bir incelemeyle ortaya koymaktır. Bunun için ilk yazılı tefsirin sahibi olarak bilinen Mukâtil b. Süleyman'dan (ö. 150/767) başlayarak günümüze kadar her asırdan birer ikişer örnek tefsir seçtik. Tefsirleri rastgele değil, kendi döneminde en çok tanınma ve filolojik açıklamaları önemseme kriterlerine göre seçmeye çalıştık.

¹ Fatiha, 1/7

² Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/922), *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, (Thk.: Mahmûd Muhammed Şâkir-Ahmed Muhammed Şâkir), Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire, trs., I, 185, 193.

³ Gâib zamirinin mercii ile ilgili olarak belirlenmiş kuralların özeti aşağıdaki gibidir:

* Zamir ve zamirin mercii arasında mutabakat olmalıdır.

* Zamir, mezkûr olan varlığa dönmelidir.

* Zamir, yakın olana irca edilmelidir.

* Zamir, sözü edilen varlığa dönmelidir.

* Birden fazla zamir varsa bunları aynı mercide toplamak gerekir. Bkz.: Aydın, İsmail, *Kur'ân Müphemleri Olarak Zamirler: Anlama Etkisi Bakımından Zamirlerin Mercii Sorunu*, Tıbyan Yayıncılık, İzmir, 2012, s. 43.

⁴ Aydın, *Zamirler*, s. 12.

⁵ **Müstakil Güncel Eserler:**

* Muhammed Hasaneyn Sabre, *Merciu'd-Damîr Fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kâhire, 2001.

* Alî Mahmûd en-Nâbî, *Damîru'l-Gâib Müstaksâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kâhire, 1997.

* Abdurrahmân el-Esedî, *ed-Damîru'l-Mubhem fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*.

* Abdülâh M. Gânim, *Avdû'd-Damîr ve Eseruhû fi Tevcîhi'l-Me'ânî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*.

Kitap içi bölümler:

* Zerkesî *el-Burhan*'da,

* Suyûtî *el-İtkân*'da

* Huseyn el-Harbî, *Kavâidü't-Tercih*'de

* Abdülhâlik Udayme, *Dirâsât li Uslûbi'l-Kur'ân*'da

Tezler:

* Tunçer, Esra, *Arap Dili ve Edebiyatında Zamirler*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

* Küçükefe, İffet Banu, *Arap Dilinde Zamirler*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

* Tiyek, Fatih, *Zamirlerin Mercii ile İlgili İhtilafların Tefsire Etkisi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

(Bkz.: Aydın, s. 13-14'te zikredilen bilgiler.)

⁶ Bakara, 2/146

KRONOLOJİK İNCELEME

1. Tek Rivâyet Dönemi

İlk önce, yazılı tefsirin başlangıcı kabul edilen Mukâtil b. Süleyman'ın *Tefsîru'l-Kur'ân/Tefsîru Mukâtil* isimli eserine müracaat ettik. O, ilgili zamirin mercii hakkında sadece tek rivâyete yer vermektedir. Mukâtil'in ifadesi şu şekildedir: "Yahudiler Beyt-i Harâm'ın kible oluşunu biliyorlardı."⁷

Meânî'l-Kurân sahibi Ferrâ (ö. 207/822) da eserinde tek rivâyetten söz etmektedir.⁸ Hicrî üçüncü asırdaki eserlerde tek rivâyetin dışına çıkmadığını söylemek mümkündür. Dördüncü asırda İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) de *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* adlı tefsirinde konuya aynı rivâyetle yaklaşmaktadır. Durum onun tefsirinde o kadar nettir ki, aynı başlık altında yedi farklı tarîkten sadece bir rivâyet gelmektedir. Sened zincirinde Katâde gibi tâbiûn ulemâsının yanı sıra ashâbdan İbn Abbas da vardır ki, rivâyetin kaynağının bir sahabî olması rivâyet tefsirleri açısından oldukça önemlidir. Taberî'nin tefsirinde zamir sadece Ehl-i kitap ulemâsının kiblenin tahvilini bilmelerine ircâ ettirilmiştir. "Yahudi ve Hristiyan âlimleri Beyt-i Harâm'ın kendilerinin, Hz. İbrahim'in ve senden önceki peygamberlerin kiblesi olduğunu biliyorlardı."⁹

Hicri dördüncü asrın ortalarına kadar Bakara 146. âyetteki -hû zamirinin mercii hakkındaki tek rivâyet "Kiblenin tahvili" rivâyetidir.

2. İki Rivâyet Dönemi

Taberî ile aynı dönemde yaşamış olan Zeccâc (ö. 311/923) ve İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) tefsirlerinde rivâyetin sayısında bir artışın başladığı görülmektedir. Zeccâc'ın *Meânî'l-Kur'ân*'ında yeni görüş ikinci sırada verilmektedir. O ilgili zamirin mercii konusunda "Bu konuda iki görüş vardır: (Birincisi) Onlar kible emrini, (ikincisi) Nebî'nin (s.a.v.) Beyt-i Makdis yönünden Beyt-i Harâm'a tahvilinin gerçek olduğunu biliyorlardı" deyip iki görüşü böylece belirttikten sonra, ayrıca "Onlar Nebî'yi (s.a.v.) ve onun işinin sağlamlığını biliyorlardı" demektedir.¹⁰

Zeccâc'dan sonra İbn Ebî Hâtim de iki rivâyete yer vermeye devam etmektedir. Konuyu iki vecihle aktaran İbn Ebî Hâtim rivâyet ağırlıklı eseri *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*'de şöyle demektedir: "Yahudi ve Hristiyanlar Kâbe yani Beyt-i Harâm'ın peygamberlerin kiblesi olduğunu; Hz. Peygamber'in sıfatlarının kendi kitaplarında olduğunu biliyorlardı."¹¹

Hicrî beşinci asrın titiz âlimlerinden Mâverdî (ö. 450/1058) de konuya iki rivâyetle yaklaşmaktadır. O, rivâyet ağırlıklı olmakla birlikte dirâyete de yer verdiği ve rivâyet malzemesini kısa kısa değerlendirdiği ansiklopedik tefsiri *en-Nüket ve'l-Uyûn*'da o şöyle demektedir: "Yahudi ve Hristiyanlar Kiblenin Beyt-i Mukaddes'ten Kâbe'ye tahvilinin gerçek olduğunu; Hz. Peygamber'in risâletinin doğruluğunu biliyorlardı."¹²

Konuya dair iki rivâyet zikreden âlimlerden biri de farklı coğrafyadan, Endülüs'ten İbn Atiyye'dir (ö. 546/1151). O *el-Muharraru'l-Vecîz* adlı eserinde zamirin iki konuya râci olduğunu

⁷ Ebû'l-Hasen **Mukâtil b. Süleyman** b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767), *Tefsîru Mukâtil*, (Thk.: Ahmed Ferîd), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2003, I, s. 85-86.

⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, (ö. 202/822), *Meânî'l-Kur'ân*, Âlemu'l-Kütüb, Beyrût, 1980, I, 85.

⁹ Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923): *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, (Thk.: Mahmûd Muhammed Şâkir-Ahmed Muhammed Şâkir), Mektebetü İbnTeymiyye, Kâhire, trs., III, s. 187-188.

¹⁰ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Sirrî ez-Zeccâc (ö. 311/923), *Meânî'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, (Thk.: Abdulcelîl Abdûh Çelebi), Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 2003, I, 225.

¹¹ İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm Müsneden an Rasûlillâhi ve's-Sahâbeti ve't-Tâbiîn*, (Thk.: Esad Muhammed Tayyib), Mektebetü Nezâr, Mekke, II, 255.

¹² Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî(ö. 450/1058): *en-Nüket ve'l-Uyûn*, (Thk.: Seyyid Abdülmaksûd b. Abdîrrahmân), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, trs., I, 204.

belirttikten sonra en başta kıblenin tahvili meselesini zikreder. Dayanağı, içinde Katâde ve İbn Abbas'ın da olduğu bir gruptur. İkinci olarak ise yine Katâde'den gelen başka bir rivâyet olan Hz. Muhammed'in nübüvvetinin sıdkının bilinmesi rivâyetine yer vermektedir. Bu iki rivâyet arasından herhangi bir tercih yapmamaktadır.¹³

3. Rivâyetlerdeki Öncelik Sırasının Değişimi

Hicrî altıncı asırda Zemahşerî (ö. 583/1187) ile birlikte durum daha da ilginç bir hal almaktadır. Zira *Keşşâf*'ta onun ilk olarak "Onlar Allah'ın Peygamberi'ni (s.a.v.) çok iyi biliyorlar, onu belirgin ve müşahhas vasfı ile diğerlerinden ayırıyorlardı" şeklindeki rivâyete yer vermesi aynı zamanda kendi tercihinin de bu yönde olduğunu göstermektedir. Zemahşerî daha sonra zamirinin bilgi, Kur'ân ve kıblenin tahviline dönebileceğine dair rivâyetleri kısaca zikretmektedir.¹⁴

Zemahşerî'den sonra hicrî yedinci asırda Fahreddin Râzî (ö. 604/1207) *Mefâtihu'l-Gayb* adlı tefsirinde öncelikle Hz. Peygamber'in tanınması ve sonra da kıblenin tahvili olmak üzere iki rivâyet zikreder. Devamında da kendisinin birinci görüşü daha uygun bulduğunu belirtir.¹⁵

Hicrî yedinci asra gelindiğinde Kurtubî'nin (ö. 671/1272) *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*'ında da durum aynıdır. İki rivâyete yer verilmekte ve kıblenin tahvili rivâyeti ikinci sıradadır: "Zamir Muhammed'e (s.a.v.) ya da Kıblenin tahviline döner."¹⁶

4. Rivâyet Sayısında Artış ve Kıblenin Tahvili Seçeneğinin Son Sıraya Düşüşü

Aslında Zemahşerî ile birlikte sayıca artmaya başlayan rivâyetler Kadı Beydâvî'den (ö. 691/1291) itibaren artarak devam eder ve kıblenin tahvili rivâyeti artık listenin son sırasında yer almaya başlar. O *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil* isimli eserinde zamiri önce Resûlullah'a (s.a.v.), ardından bilme'ye, daha sonra Kur'ân'a ve en son kıblenin tahviline ircâ ettirdikten sonra kendi tercihinin birinci rivâyet olduğunu belirtmektedir.¹⁷ Beydâvî, tercihlerinde Zemahşerî ile örtüşmektedir. Bu da Zemahşerî'nin Kadı Beydâvî üzerindeki etkisini göstermektedir. Zaten *Envâru't-Tenzil* hemen hemen *Keşşâf*'ın muhtasarı gibidir.

Hicrî sekizinci asırda Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344) *el-Bahru'l-Muhîr*'inde aynı zamanda bir dilci de olmasının avantajıyla konuya uzunca yer ayırmaktadır. O, ilgili zamiri özetle Nebî (s.a.v.); Kıblenin Kâbe'ye tahvili gerçeği; Kur'ân; bilmek; Beyt-i Harâm'ın Hz. İbrahim ve ondan önceki peygamberlerin kıblesi oluşuna ait olduğunu söylemektedir.¹⁸

5. Rivâyet Sayısında Azalma

Hicrî dokuzuncu asırda Seâlebî (ö. 875/1470) *Cevâhiru'l-Hisân*'da zamiri kıblenin Kâbe'ye tahvili ve Muhammed (s.a.v.)'in sıdk ve nübüvvetine götüren rivâyetlere yer vermektedir.¹⁹ Onuncu asırda Suyûtî (ö. 911/1505) *Dürri'l-Mensûr*'da tekrar kible tahvilini en başa alır ve ardından

¹³ Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib b. Atıyye el-Endülûsî (ö. 546/1151), *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*, (Thk.: Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, 2001, I, 223-224.

¹⁴ Cârullâh Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 583/1187), *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidit-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vil*, (Thk.: Adil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavviz), Riyâd, 1998, I, 345.

¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddin er-Râzî, (ö. 606/1209), *et-Tefsiru'l-Kebî /Mefâtihu'l-Gayb*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1981, IV, 142-143.

¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, (ö. 671/1272), *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, (Thk.: Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî), Müessesetü'l-Risâle, Beyrût, 2006, II, 447.

¹⁷ Ebû Saîd Abdillâh b. Ömer el-Beydâvî, (ö. 691/1291), *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi-Müessesetü'l-Târîhi'l-Arabiyyi, Beyrût, trs. I, 112.

¹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Yûsuf Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344), *el-Bahru'l-Muhîr*, (Thk.: Adil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavviz), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, 1993, I, 608-609.

¹⁹ Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf Ebî Zeyd es-Seâlebî (ö. 875/1470), *Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsiri'l-Kur'ân*, (Thk.: Ali Muhammed Muavviz-Adil Ahmed Abdulmevcûd), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi-Müessesetü'l-Târîhi'l-Arabiyyi, Beyrût, 1997, I, 331.

Muhammed'in (s.a.v.) sıfatlarını zikreder.²⁰ Bu durum daha sonraki dönemlerde de bir müddet aynı devam eder.

6. Kible Tahvili Rivâyetinin Genellikle Görülmeşi

Çalışmamız sırasında kıblenin tahvili rivâyetinin İbn Kesîr'le (ö.774/1372) birlikte rivâyetler arasında yer almamaya başladığını gördük. O *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'de "Ehl-i kitabın bilginlerinin Nebî (s.a.v.) tarafından getirilenlerin hak olduğunu biliyorlardı"²¹ demektedir. Başka herhangi bir rivâyete yer vermemekte ve zikrettiği rivâyeti destekleyen delilleri sunmaktadır.

Daha sonraki dönemlerde kible tahvili rivâyetine yer vermeme Âlûsî (ö. 1270/1853) ve Kâsimî (ö. 1332/1914) ile devam etmektedir. Âlûsî *Rûhu'l-Meânî*,²² Kâsimî *Mehâsinü't-Te'vîl*²³ adlı tefsirlerinde tek rivâyeti şu şekilde zikretmektedir: "Onlar Resûlullah'ı (s.a.v.) biliyorlardı."

On dördüncü asırda Reşid Rızâ (ö. 1935) *Tefsîru'l-Menâr*'da özetle "Onlar Nebî'nin (s.a.v.) sıfatlarını çok iyi biliyorlardı. Bazı müfessirler buradaki zamiri kıblenin Beyt-i Harâm'a tahviline hamlederler. Halbuki önceki âyetlerde bu zaten açıkça zikrediliyor. Böyle olması uygun değildir. Zamirin Resûlullah'a (s.a.v.) dönmesi daha uygundur."²⁴ ifadelerine yer vermektedir.

Durumun Türkçe tefsirlerdeki göstergesi olması yönüyle Elmalılı Hamdi Yazır'ın (ö. 1942) *Hak Dîni Kur'ân Dili*'ne baktık ve durumun orada da aynı olduğunu gördük. Çünkü o, konuya çok kısa yer vermekte "Onlar Peygamber'in (s.a.v.) o peygamber olduğunu biliyorlardı."²⁵ demektedir.

Bazı müfessirler ikinci sırada da olsa kıblenin tahviline yine yer vermişlerdir. İbn Âşûr (ö. 1973) bunlardan biridir. O, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*'de "Onlar Muhammed'in (s.a.v.) sıdığını biliyorlardı"²⁶ dedikten sonra, konunun ilerleyen kısımlarında kıblenin tahvilinden de bahsetmektedir."

Ayrıca yine aynı dönemlerde Mevdûdî (ö. 1979) *Tefhîmü'l-Kur'ân*'da tek rivâyeti şu şekilde zikretmektedir: "Hristiyan ve Yahudi âlimleri Kâbe'nin Hz. İbrahim tarafından inşa edildiğini, Kudüs'teki Mescid'in Hz. Süleyman tarafından Hz. İbrahim'in Kâbe'yi inşasından yaklaşık 1300 sene sonra yaptırıldığını da biliyorlardı. Bu nedenle Kâbe Mescid-i Aksâ'dan daha üstün bir konumdaydı. Bu yüzden Yahudi ve Hristiyanlar yukarıdaki tarihi gerçeklerin ışığında Kâbe'yi kible olarak kabul etmekte hiçbir zorluk çekmemeliydiler."²⁷

ZAMİRİN MERCIİNİ TESPİTTE MÜFESSİRLERİN UYGULADIKLARI YÖNTEMLER

Bu başlık altında yukarıda göstermeye çalıştığımız müfessirlerden özellikle tercihte bulunanların tercih nedenlerini ya da tercihte bulunmasa bile konuyu işlerken yaptığı açıklamalara

²⁰ Celâluddîn es-Suyûtî (ö. 911/1505), *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, (Thk.: Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî), Merkezü Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kâhire, 2003, II, 31-32.

²¹ Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr (ö. 774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Thk.: Sâmi b. Muhammed es-Selâme), Dâru Tayyibe, yrs, trs, I, 462.

²² Şihâbüddîn Seyyid Mahmûd el-Âlûsî, (ö. 1270/1853), *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'il-Mesânî*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1997, II, 18.

²³ Muhammed Cemâluddîn el-Kâsimî (ö. 1332/1914), *Tefsîru'l-Kâsimî/Mehâsinü't-Te'vîl*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1978, I, 304-305

²⁴ Muhammed Reşid Rızâ (ö. 1935), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm eş-Şehir bi-Tefsîri'l-Menâr*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, trs., I, 20.

²⁵ Elmalılı M. Hamdi Yazır (ö. 1942), *Hak Dini Kur'ân Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1971, I, 531.

²⁶ Muhammed Tâhir İbn Âşûr (ö. 1973), *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru Tunus, Tûnus, 1984, II, 33-34.

²⁷ Ebû'l-A'lâ el-Mevdûdî (ö. 1979), *Tefhîmü'l-Kur'ân / Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsîri*, (Çev.: Muhammed Hân Kayânî-Yusuf Karaca ve ekip), İnsan Yayınları, İstanbul, 1986, I, 109.

dayanarak uyguladıkları yöntemi bulmaya gayret edeceğiz. Konuyu dört kategoride ele almak mümkündür.

1. Nüzûl Sebebi

Şüphesiz, âyetlerin nüzûl sebebini bilmek anlamı, tarihi ve bağlamı kavramaya yardımcı olmaktadır. Bakara 146. âyetin nüzûl sebebini bilmesi de müfessirlere zamirin mercii hakkında ışık tutmuştur. Görebildiğimiz kadarıyla bazı müfessirler Bakara 142-146 âyetleri grup olarak ele alıp nüzûl sebeplerini bildirmektedir. Fakat esas önemli olan şudur: Müfessirler aynı nüzûl sebebini zikretmiş, fakat farklı sonuca ulaşmışlardır. Bununla ilgili olarak iki tipik örneğe yer vermek yeterli olacaktır. İlki Mukâtil b. Süleyman'dır. O, tefsirinde zamirin mercii'ni belirttikten sonra âyetin nüzûl sebebini açıklamaktadır. Buna yer vermesinden de anlaşılmaktadır ki tek rivâyet olarak zikrettiği kıblenin tahvili meselesini bu nüzûl sebebiyle irtibatlandırmaktadır: "*Bir grup Yahudi Hz. Peygamber'e gelerek "Ancak taş bir yapı olan Kâbe'yi neden tavaf ediyorsunuz?" diye sorunca, Hz. Peygamber "Siz Beyt'i tavaf etmenin bir hak olduğunu biliyorsunuz. Çünkü o kabledir. Bu Tevrat'ta ve İncil'de yazılıdır. Fakat sizler Allah'ın kitabında olan gerçeği gizliyor ve inkâr ediyorsunuz" şeklinde cevap vermiştir. Bunun üzerine İbn Sûryâ "Biz kitabımızdaki hiçbir şeyi gizlemiyoruz" dedi ve Allah Bakara 146. Âyeti inzal etti.*"²⁸

İkinci olarak İbn Kesîr'i örnek vermek istiyoruz. O da yukarıdaki nüzûl sebebini aynısına yer vermekte ve zamiri bırakalım kıblenin tahviline ırcâ ettirmeyi, böyle bir rivâyete yer bile vermemektedir. Ona göre zamirin mercii Nebî'dir (s.a.v.). Âyetin nüzûl sebebi ile kible tahvili bağlantısını zamirin mercii bağlamında değerlendirmemiştir.²⁹

2. Siyâk

Buna en uygun örnek Reşid Rızâ'nın tefsirinde görülmektedir: "*Bazı müfessirler buradaki zamiri kıblenin Beyt-i Harâm'a tahviline hamlederler. Halbuki önceki âyetlerde bu zaten açıkça zikrediliyor. Böyle olması uygun değildir. Zamirin Resûlullah'a (s.a.v.) dönmesi daha uygundur*"³⁰ ifadelerinden anlaşıldığına göre önceki 144-145. âyetlerde kıblenin tahvili meselesi açıkça zikredildiğinden dolayı tekrar aynı konudan bahsedilmesi uygun değil, artık başka bir konu olmalıdır. O da Resûlullah (s.a.v.) olmalıdır.

3. İrcâ Kuralları

Bazı müfessirler zamirin mercii hakkındaki tercihlerini açıklarken zamirin ırcâsına yönelik belirlenen kurallar çerçevesinde hareket etmekte, bazıları ise buna uymayacaklarını açıkça belirterek aksini yapmaktadır. Yani zamirin ırcâsına yönelik kurallar her zaman aynı şekilde işletilmemektedir. Örneğin Razi âyetteki zamirin mercii ile ilgili olarak zikrettiği iki görüşten birini tercih ediş sebebini şu şekilde açıklamaktadır: "*Zamir ancak daha önce zikredilmiş olan bir şeye râci olur. Burada zikredilen şeylerin en yakını "Sana ilimden bunca şey geldikten sonra"*³¹ âyetinde yer alan ilimdir. Bu ilimden murâd, peygamberliktir. Cenâb-ı Allah sanki şöyle demiştir: Onlar bu ilmi, oğullarını bildikleri gibi bilirler". Kible meselesine gelince, onun zikri (bu şekilde) daha önce geçmiştir." Yani Razi'nin zamiri kıblenin tahvili rivâyetine ırcâ ettirmemesinin nedeni olarak gösterdiği dayanak; kible tahvilinin yakın zikredilmemiş olmasıdır.

Zemahşerî ile Kadı Beydâvî ise bu kurala uymamaktadırlar. Onlar bir zamirin daha önce isim olarak zikredilmemiş bir kaynağa da ırcâ ettirilebileceğini ifade ederler: "*Söz daha önce geçmemiş olsa bile bu zamir Allah'ın Resûlü (s.a.v.)'ne döner.*"³²

²⁸ Mukâtil, *Tefsir*, s. 85-86.

²⁹ İbn Kesîr, *Tefsir*, I, 462.

³⁰ Reşid Rızâ, *Menâr*, I, 20.

³¹ Bakara, 2/145

³² Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 345; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 112.

Hatta bu konuda Ebu Hayyân olayı farklı boyutlara taşıyarak Zemahşerî'nin görüşüne katılmadığını ifade ettikten sonra kendi görüşünü şöyle açıklamaktadır: "Şu söz Zemahşerî ve diğerlerine aittir: *"Zamirin daha önce geçmemiş bir söze delalet etmesi caizdir. Bu duyana karmaşık gelmez..."* Ben de diyorum ki: *"Hayır, hiç de onların dediği gibi değil. Önceden ismi zikretmeksizin zamir kullanımı olmaz. Buradaki durum iltifat sanatıyla ilişkilidir. Allah gâib zamiri kullanarak Nebî'sine (s.a.v.) iltifat etmiştir..."*³³ Bu tartışmalardan sonra Ebu Hayyân'ın zamirin Muhammed'e (s.a.v.) dönmesi rivâyeti tercih ettiğini düşünmekteyiz. Tercih sebebi olarak gösterdiği gerekçe Allah'ın iltifat etmiş olmasıdır.

4. "Oğullar" İfadesi

Bazı müfessirlerin âyette "... Kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırırlar" cümlesindeki "oğullar" ifadesinden hareketle zamirin mercii belirledikleri anlaşılmaktadır. Onlara göre "oğullar" kelimesinin insana/erkeğe işaret etmesi zamirin yine insana/erkeğe/Muhammed'e (s.a.v.) dönmesi çıkarımını doğurmaktadır. Bunu pek çok tefsirde Hz. Ömer'le Yahudi Abdullah b. Selâm arasındaki bir diyalog örneğinde görmek mümkündür. Mesela Zemahşerî bunu şu şekilde uygulamaktadır: *"Ömer (ra) Abdullah b. Selâm'a Muhammed (s.a.v.) hakkında soru sordu. O ise 'Onu kendimden, oğlumdan daha iyi tanıyorum' diye cevap verdi. Hz. Ömer 'Niçin?' diye sorduğunda o şöyle cevap verdi: 'Ben Muhammed'in bir peygamber olduğunda kesinlikle şüphe etmiyorum. Ama oğlumla ilgili şüphem olabilir. Çünkü annesi beni aldatmış olabilir.' Bu sefer Hz. Ömer onu başından öptü."* Bu ifadelerden sonra Zemahşerî kendi görüşünü zamirin ille de zikri geçen isme dönmek zorunda olmadığını ifade eden sözlerine yer vermektedir.³⁴ Bu karşılıklı konuşma bazı kelime ve cümle değişiklikleriyle birlikte pek çok müfessirce kullanılmaktadır.³⁵

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bakara Suresi'nin 146. âyetindeki *hû* zamirinin merciiine ilişkin rivâyetleri net olarak görebilmek amacıyla tefsirler üzerinden kronolojik bir inceleme gerçekleştirdik. Rivâyetler asırlara göre sıralandığında ortaya şu durum çıkmıştır: Zamirin mercii önceleri tek rivâyetle karşılanırken buna zamanla ikincisi eklenmiş, ardından iki rivâyetin öncelik sırası değişmiştir. Uzun yıllar böyle devam etmiş, Zemahşerî ve Ebu Hayyân'la birlikte rivâyetlerin sayısı dörde, beşe yükselmiştir. Öyle bir zaman gelmiş ki, kiblenin tahvili meselesi ilk rivâyet olmaktan son rivâyet olmaya, hatta sekizinci asırda İbn Kesîr'le birlikte rivâyetler arasında hiç yer almamaya başlamıştır.

Bazı müfessirlerin bir takım ifadelerinden bu farklı tutumlarının ve rivâyetleri tercih sebeplerinin başlıca nedenlerini anlayabilmekteyiz. Onlar rivâyetlerle ilgili tutum ya da kararlarını verirken âyetin nüzûl sebebi, bağlamı ve gâib zamirinin mercii hakkında daha önceden belirlenmiş dilsel kuralları vb. dikkate almışlardır.

Görebildiğimiz kadarıyla müfessirler yer verdikleri kible tahvili rivâyetini İbn Abbas ve Katâde; Hz. Peygamber rivâyetini ise Mücâhid ve Katâde'nin de içinde olduğu bir gruba dayandırmışlardır. Fakat bunların dışındaki Kur'ân ve bilmek gibi rivâyetlerin dayanakları bildirilmemiştir.

Günümüzde de meallerde çoğunlukla ilgili *-hû* zamirinin Hz. Peygamber'e ircâ ettirildiği rivâyet benimsenir olmuştur.

³³ Ebu Hayyan, *Bahru'l-Muhit*, I, 609.

³⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 345.

³⁵ İbn Atıyye, *Muharraru'l-Vecîz*, I, 223; Kurtubî, *Câmi'*, II, 447; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 112; Suyuti, *Dürri'l-Mensur*, II, 32.

KAYNAKÇA

- AYDIN, İsmail, *Kur'ân Müphemleri Olarak Zamirler: Anlama Etkisi Bakımından Zamirlerin Mercii Sorunu*, Tibyan Yayıncılık, İzmir, 2012.
- ÂLÛSÎ, Şihâbüddîn Seyyid Mahmûd (ö. 1270/1853), *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'il-Mesânî*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1997.
- BEYDÂVÎ, Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer (ö. 691/1291), *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi-Müessesetü'l-Târîhi'l-Arabiyyi, Beyrut, trs.
- EBÛ HAYYÂN el-Endelûsî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Yûsuf (ö. 745/1344), *el-Bahru'l-Muhît* (Thk.: Adil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavviz), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.
- FERRÂ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, (ö. 202/822), *Meânî'l-Kur'ân*, Âlemu'l-Kütüb, Beyrût, 1980.
- İBN ATIYYE el-Endülûsî, Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib (ö 546/1151), *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, (Thk.: Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2001.
- İBN ÂŞÛR, Muhammed Tâhir (ö. 1973), *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru Tunus, Tunus, 1984.
- İBN EBÎ HÂTİM (ö. 327/938), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm Müsneden an Rasûlillâhi ve's-Sahâbeti ve't-Tâbiîn*, (Thk.: Esad Muhammed Tayyib), Mektebetü Nezâr, Mekke, trs.
- İBN KESÎR, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer (ö. 774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Thk.: Sâmi b. Muhammed es-Selâme), Dâru Tayyibe, yrs, trs.
- KÂSİMÎ, Muhammed Cemâlüddîn (ö. 1332/1914), *Tefsîru'l-Kâsimî/Mehâsinü't-Te'vîl*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1978.
- KURTUBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (ö. 671/1272), *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, (Thk.: Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2006.
- MÂVERDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb (ö. 450/1058), *en-Nüket ve'l-Uyûn*, (Thk.: SeyyidAbdûlmaksûd b. Abdirrahmân), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, trs.
- MEVDÛDÎ, Ebû'l-A'lâ (ö. 1979), *Tefhîmü'l-Kur'ân/Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsîri*, (Çeö.: Muhammed Hân Kayânî-Yusuf Karaca ve ekip), İnsan Yayınları, İstanbul, 1986.
- MUKÂTİL b. Süleyman, Ebû'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767), *Tefsîru Mukâtîl*, (Thk.: Ahmed Ferîd), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
- RÂZÎ, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (ö. 606/1209), *et-Tefsîru'l-Kebîr/Mefâtihu'l-Gayb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1981.
- REŞİD RIZÂ (ö. 1935), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm eş-Şehîr bi-Tefsîri'l-Menâr*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trs.
- SEÂLEBÎ, Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf Ebî Zeyd (ö. 875/1470), *Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, (Thk.: Ali Muhammed Muavviz-Adil Ahmed Abdulmevcûd), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi-Müessesetü'l-Târîhi'l-Arabiyyi, Beyrut, 1997.
- SUYÛTÎ, Celâlüddîn (ö. 911/1505), *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, (Thk.: Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî) Merkezü Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kahire, 2003.

- TABERÎ, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, (Thk.: Mahmûd Muhammed Şâkir-Ahmed Muhammed Şâkir), Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, trs.
- ZECCÂC, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Sirrî (ö. 311/923), *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, (Thk.: Abdulcelîl Abdûh Çelebî), Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 2003.
- ZEMAHŞERÎ, Cârullâh Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer (ö. 583/1187), *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidü't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, (Thk.: Adil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavviz), Riyâd, 1998.
- YAZIR, Elmalılı M. Hamdi (ö. 1942), *Hak Dînî Kur'ân Dili*, Eser Neşriyât ve Dağıtım, 1971.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/2 Winter 2014

